

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԳՐՈՇՆԵՐԸ

(Հայաստանի ու Կիլիկիո մեջ)

Ներհուն քանասեր ու պատմապետ հայր Վարդան Հացունին կխորհի, որ հին ժամանակներուն մեջ գրողակներու պատասուր կամ կտավը միագույն էր՝ կարմիր, սպիտակ և ալյն ու թե արդի քանի մը աղակներուն դանադան գույներով պարզած գրողակները նորութուն մըն է (տես «Հայ գրողները» էջ 9—10)։

Հայ մատենագիրներու մոտ գրողները կը հիշվեն իրր «գրաւ», «գրօլ», «վառ», «նշան»։ Արաբական աղբեցության ներքո հալերը գործածած են նաև «Ալամ» բառը, որ փնջանակեր գրող։

Հին Հայաստանը երկու կարգի գրողակներ ուներ. առաջին՝ տախտակին դրոշը, երկրորդ՝ աղբալին գրողը։

Տոհմային գրողներու կարգին առաջին տեղը բռնած էր արքայական դրոշը։

Հին հայոց բոլոր կարևոր հարստություններուն՝ Արտաշեսյան, Արշակունյաց, Բագրատունյաց ու Ռուբինյանց թագավորություններուն բոլոր գրողներուն գույնը ծիրանի էր։

Հայ նախարարները ու քանի մը ուրիշ պետական իշխանները ունեին իրենց սեփական տոհմային գրողները, որոնք, սակայն, արքայական գրողին նման ծիրանագույն չէին, այլ սպիտակ էին։ Անոնք կրկնազանգի իրենց սեփական ձեւերով ու նշաններով։

Պետք է շեշտել, որ քաղաքային նախարարները չունեին իրենց սեփական գրողակները, այլ գրող ունեին միայն այն նախարարները, որոնք կարող էին հայոց քաղաքներին հատուկ գորագույններ հայթայթել։

Հին Հայաստանի նախարարությունները բաղաժայթ էին։ Փալատոս անոնց թիվը կրարձրացնէ 900-ի, ուրիշ պատմիչներ այս թիվը կաճամասնափակեն 400 թվին մեջ։ Որոշապես կհասկացվի միայն, թե Հայաստան շատ նախարարներ ու իշխաններ ուներ, արանց մեծագույն մասը ունեին իրենց մասնահատուկ գրողը ու նշանները։

Իշխանական գրողները կրնային մեծաքանակալ, բայց չունեին ոսկեհյուս դարդարանքներ, որոնք միայն հատուկ էին հայ թագավորներուն։ Սպիտակ գույնն ալ հին հայոց մոտ կարմիրին չափ սիրված էր. զորօրինակ՝ թագավորներ ու կաթողիկոսներ շատ մը տոներու առթիվով իրենց կառքերուն կըծեին սպիտակ ձիեր կամ ջորիներ։ Կհաղնեին նաև սպիտակ զգեստներ։ Հայաստանի հեթանոսական շրջանին Անահիտ դիցունհին կնիքեին սպիտակ զոհեր, բայց ծիրանին միշտ նախընտրվածն էր։

Միջին դարու հայ իշխաններն ալ սկսան տակավ առ տակավ գործածել ծիրանագույն գրողներ, որոնց միայն նշանները սպիտակ էին ընդհանրապես։

Ազաթանգեղոս կավանդե, թե երբ Գրեգոր Լուսավորիչ Կեսարիա կերթար ձեռնագրության համար իրեն ընկերացող իշխանները ունեին իրենց մասնավոր «նշանները» (այսինքն գրողները — տես 602)։

Նույնպես Եղիշեն, Ավարայրի հայ բանակին նախարարները կամ զնդապետները կներկայացնէ իրենց առանձին-առանձին գրողներով (տես 180)։

Փալատոս կհիշատակե, որ Վասակ Մամիկոնյանին հեծելադուր քանակը ուներ իր տոհմային գրողները (տես Դ. -ի)։ Փալատոս նույնպես կհիշատակե Մուշեղ Մամիկոնյանին գրողը ու սեփական նշանները, որոնք Բագրատունի ճակատամարտի նախօրյակին ղենքերու հետ միասին օրհնել տված էր Մեծն Ներսես Պարթև կաթողիկոսին։ Ըստ Փալատոսի Մանվել ևս ուներ իր սեփական գրողն ու նշանները։

Արքայական ու իշխանական մասնավոր գրողներն զատ Հայաստանն ուներ նաև իր համազգային մեծ դրոշը։ Այսպիսի առանձին գրողը գործածության տրվեցավ քրիստոնեութենին վերջ։

Նման Բյուզանդական կայսրության աղային մասնավոր գրողին հայ աղբալին

դրուչը ևս կերեր խաչը իրը խորհրդանշան: Այս մասին Եղիշե կհիշատակե որոշ բացատրութամբ, երբ կըործածե «խաչանշան արարեալ ի վերայ գորուն» բառերը (տես 127):

Աղգային խաչանշան դրուչը կպարզեր, երբ հայ բանակը կկռվեր անհալատներուն դիմ: Դառնալով Անհաղթ իկիկոստիան ալ կհոսի Հայաստանի համաղգային խաչադրուչին մասին ու կալանդէ, որ աղգայիս դրուչ մը կաարդեր հայկական բանակին առջևն (տես իր էջ 117):

Հովհաննես Մամիկոնյան կալանդէ, որ հայ կղերականներն ևս պատերազմի պահուն ունենին խաչադրուչներ (տես իր պատմութեան էջ 50-ը):

Թովմա Արծրունին, Հովհաննես պատմիչը ու Մմբատ պատմիչը կընդունին հայ բանակներու առջևն տարված խաչադրուչներու գործածութիւնը:

Կիլիկիոյ հայ թագաւորներն Լեոն Դ., երբ 1302-ին Արաբացոց դեմ կկռվէր «զնւաշան Մբրոյ խաչին առաջի տանելով» կկրուվէր, կրսե Մմբատ պատմիչը: Աղգային այս խաչադրուչն ալ ծիրանապուշն էր ու ոսկիով քանդակված էր և ոսկի ծոպերով միասին: Միջին դարուն խաչադրուչին անկախներուն վրա քանդակվեցան նախ հետեյալ տերունական բառերը.

«Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս» (Տր. Աճ. Յս. Քս.): Հիմա տեսնենք, թե ի՞նչպէս էր արքայական դրուչը ու անոր ձևերն ու նշանները:

Ա. «Արտաշեսեան» ու «Արշակունեաց» թագաւորութեանց արքայական դրուչը միշտ ծիրանագույն էր:

Արքայական դրուչին նշանը արծիւ մը կըլլար, որ ընդհանրապէս ոսկեգույն հյււսվածք ունէր, ախինքն կարծիք դրուչին վրա ոսկեգույն արծիւ մը կհյւսուվէր հիւսնալիորեն: Երբեմն մեկ արծիւին տեղ քանդակված կըլլային երկու արծիւներ, որոնց կենտրոնը կեդրաւոր արեւը:

Այս արքայական նշանները որոշակի կնշմարվեն Տիգրան Մեծին թագին վրա: Կարծիքը արքայական ամենապաշտօնական ու սիրված գույնն էր, ու այդ իսկ պատճառով մեր թագաւորները ծիրանին կհագնէին: Կասիոս Դիան կիսուի Մեծն Տիգրանի ծիրանի պատմաճանններուն մասին, իսկ Աղաթանգեղոս կպատմէ Տրդատ Մեծին, «Միրանեօջ» պաճուճեալ ըլլալը: Դրուչն ու դրեւունք զատ Արտաշունի ու Արշակունի հայ թագաւորները կկրէին կարծիք կու-

չիկներ: Այս հարատւութեանց օրով հայկական դրուչները երբեմն նեղ ու երկար ձև ունեին:

Հայր Վարդան Հագունին այս ձևը կեղծ թաղացնէ Դուկիոս Վերոսի դրամներուն վրա երեցած դրուչներու ձևէն, որոնց բունը նիգակ մը կըլլար:

Դրուչակները զատ հին հայերը ոսկեգույն խաչոր արծիւ մալ կտանէին թագաւորին առջևն, ինչպէս կալանդէ Մովսէս Խորենացին, երբ կբացատրէ Վաղարշակ թագաւորը: Այս կարգի արծիւները տեղերու վերա անցած կըլլային: Պարսիկները ու հռովմայեցիները ևս ունէին այս սովորութիւնը: Հռովմայեցիները առանց պատկերի դրուչներ ունէին ու արծիւը առանձին կտանէին տեղի վրա անցված: Մինչ հայերը արծիւը թե կարմիր դրուչին վրա կքանդակէին ու թե արծիւանշան խորհրդանշանը տեղի վրա անցված իբր կրկնակի արքայական դարդ Հայաստանի թագաւորին առջևն կտանէին:

Բ. Հին Հայաստանի Արտաշունի ու Արշակունի թագաւորներուն գործածած ոսկեհյուս արծիւը շարունակվեցաւ նախ Բագրատունյաց հարստութեան օրով 885—1045, որուն դրուչն ալ ծիրանագույն էր:

Բագրատունյաց արծիւները, սակայն, միշտ մեկ-մեկ կեդրէին թեւերը լայնորեն բացած վիճակով: Այս նշանները կերէին Անիին եկեղեցիներուն ճակատին վրա ու ի մասնաւորի Մմբատ թագաւորին կառուցած կաթողիկէին ճակատը (980-ին կառուցած) ու Աղլըղարիւղ իշխանին կառուցանել տրված Սուրբ Փրկիչ հոյակապ եկեղեցիին դարձեթին վրա (1035-ին կառուցած):

Բագրատունյաց դրուչակներուն բունները փոխան նիգակի ոսկի գունդի մը վրա հաստատված կըլլային ու անոնց դրուչները հորիզոնական ձևէն ավելի զետի վար կախված ձև ունեին:

Կիլիկիոյ Ռուբինեան հարստութեան շրջանին հայ թագաւորութեան դրուչները ևս համակ ծիրանի էին: Ռուբինեան հայ թագաւորները նույնիսկ ծիրանի թանաքով իրենց անունը կառուցադրէին (Տես «Միւստուան», 388 ու 402):

Ռուբինեան դրուչներուն նշանը թագաւորութեանն առաջ (1086—1198) խաչ մըն էր կամ բերդի մը պատկերը, իսկ Կիլիկիոյ թագաւորութեան շրջանին (1198—1375) հայկական դրուչին նշանը եղաւ առշուծը, փոխանակ Հայաստանի Արտաշեսյան, Արշակունյաց ու Բագրատունյաց օրով դար-

ծածված արծիվին:

Ռուսերիս թագավորութեան առյուծը թագապսակ էր ու կրօններ նաև խաչադրուի մական մը:

Դ. Հին Հայաստան ուներ նաև եկեղեցական մասնավոր դրոշները: Գրեգոր Գ. Պապին ժամանակին Արևմուտքի մեջ ևս դոյութուն ուներին եկեղեցական դրոշներու դրութիւնը:

Վահան Մամիկոնյանին բանակին մեջ կհիշատակվէին հայ կրօնավորներուն դրածածած մասնավոր խաչադրոշները:

Կաթողիկոսական դրոշը կարմիր էր արքայականին նման, որուն նշանն էր խաչը: Այս պարագան (խաչը) կրնանք փոստել վարդան պատմիչին դրվածքներին: Երբ թ. դարուն Յիսէ ոստիկանը Հայաստան ժամանեց, հայոց Չաքարիա կաթողիկոսը ընդառաջ դնաց անոր ու Արաբ Ոստիկանը անոր արտօնեց զդրօշ բառնալ ի խաչի վերայ նորա մտանել առաջի նորա միշտ:

Կիլիկիոյ թագավորութեան չրջանին կաթողիկոսն վերջ նախապատմութիւնը կվայելէր Սյունյաց արքեպիսկոպոսը: Ստեփաննոս Օրբելյան կարտմե, որ Ե. դարուն Աղուանից Եսփաշեն թագավորը Սյունյաց առաջնորդ Անանիա արքեպիսկոպոսին նվիրեց իր թագավորական դրոշը, որ համեմակ կարմիր էր ու դունդի վերա անցված էր: Ասկե կհասկցվի, որ Սյունյաց արքեպիսկոպոսները կաթողիկոսներու նման կրնային կարմիր դրոշները դրածածել, բայց խաչը փոխանակ դրոշին վրա քանդակելու քունի ոսկեգնդի վրա կրնային քանդակել: Սյունյաց արքեպիսկոպոսները կաթողիկոսներու նման ոսկեթել գահի վերա կրող մէին ու կրնային հայրապետական փիլոն ալ դրածածել: Իրենց դրված տիտղոսն էր «Աստուածապատիւ հոգևոր Տէր»:

Պատմութիւնը կամանդե, որ երբ Անանիա կաթողիկոսը նվաճեց Սյունյաց ապրանտամբ Աթոռը, իրմե վերջ իբր կաթողիկոս գահակալող Սարգիս հայրապետը

Սյունյաց դահին վերա եպիսկոպոս կձեռնադրե Հովհաննես անուն վանականը, որուն վերստին կընորհե «ոսկեւտուտն վան» կրտս Ստեփաննոս Օրբելյան (տես 222):

Կաթողիկոսին ու Սյունյաց արքեպիսկոպոսին դրոշներն զատ կային նաև եկեղեցական զանազան դրոշներ, որոնք ընդհանրապես բազմազուն էին ու ասեղնադրծված կամ ծածկված էին զանազան աղնիվ քարերով ու սրբազան պատերներով: Եկեղեցական դրոշներն ընդհանրապես կզործածվէին հուշարկալութեանց պահուն, իսկ կաթողիկոսին ծիրանազուն մեծ դրոշը գունդին վրա ահադին ոսկի խաչով մը կտարվէր վեհապառ Հայրապետին առջևին, որ հայոց թագավորն ոչ թէ ստորադաս էր, ալ, ընդհակառակը, ալելի հարգանք կվայելէր ոչ միայն հայոց արքունիքին մեջ, այլ նախ օտար վեհապետներին:

Բոլոր դրոշները կտարվէին մասնավոր դրոշակալիւրներուն կողմէ:

Թագավորական ու կաթողիկոսական գրոշներուն դրոշակալիւրը միշտ բարձրաստիճան լիշխան մը կըլլար: Իսկ լիշխանական դրոշները կտարվէին պարզ զինվորականներու կողմէ:

Հայկական հին դրոշներուն մեկ ամփոփ պատմութիւնը դրեքս վերջ կրնամ հարատրեն ըսել, որ հին Հայաստան ամեն մարդերուն մեջ առաջացած էր ու նախանձելի երկիր մըն էր ու հայկական թագավորութիւնը պատվարեր և օրինակելի էր ամենուրեք:

Հին Հայաստան իր մեծ անցյալով կրնա համեմատ պարծնելալ իբր փառահեղ ու իբր անդուգական աշխարհ մը, որ իր փառքի շրջաններուն քաղաքակրթութեամբ շատ չէր տարբեր հելլենական ու հռոմեական երկրներէն, իսկ բարոյականով գերելի էր ամբողջովին:

ՆՈՒՊԱՐ ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ

Նիկողայ
(Կիպրոս կողմ)

